

Μνήμων

Τόμ. 20 (1998)

**Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΣΚΕΨΗ. Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ
1805-1806**

ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΧΑΡΙΛΑΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.665](https://doi.org/10.12681/mnimon.665)**Βιβλιογραφική αναφορά:**

ΧΑΡΙΛΑΟΥ Ν. (1998). Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΚΕΨΗ. Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ 1805-1806. *Μνήμων*, 20, 29-44. <https://doi.org/10.12681/mnimon.665>

ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΧΑΡΙΑΛΑΟΥ

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ
ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΚΕΨΗ
Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ 1805-1806

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και της Βενετοκρατίας το ενδιαφέρον για τη μελέτη και έκδοση των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων είναι πολύ περιορισμένο στον ελληνικό χώρο, λόγω κυρίως των πολιτικο-κοινωνικών συνθηκών που επικρατούσαν. Η ενασχόληση των ελλήνων λογίων περιορίζεται κυρίως σε συγγραφείς που εξυπηρετούν τις διδακτικές ανάγκες της εποχής, οι οποίοι είτε αντιγράφονται και εντάσσονται σε χειρόγραφα μαθηματάρια, είτε συμπεριλαμβάνονται σε εκδόσεις ερανιστικού χαρακτήρα, όπως η Εγκυκλοπαιδεία του Ι. Πατούσα (1710). Συστηματική ενασχόληση και έκδοση των κλασικών συγγραφέων, παρατηρείται στο χώρο της Δυτικής Ευρώπης από τον 16ο αιώνα μέχρι και τα νεότερα χρόνια στους κύκλους των ξένων λογίων.

Από ελληνικής πλευράς η στροφή προς τη συστηματική μελέτη της Αρχαιότητας από την ελληνική λογιόσύνη γίνεται μετά το δεύτερο μισό του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, κατά την περίοδο δηλαδή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Την εποχή αυτή το ενδιαφέρον των ελλήνων λογίων επικεντρώνεται κυρίως στη μελέτη της ελληνικής ιστορίας και φιλοσοφίας, οι οποίες αποτελούσαν τις βασικές παιδευτικές συνιστώσες για την εθνική αυτοσυνειδησία των υποδούλων Ελλήνων. Γι' αυτόν το λόγο, η ελληνική εκδοτική κίνηση των χρόνων του Διαφωτισμού, πέρα από τις θρησκευτικές εκδόσεις και τις εκδόσεις γραμματικών, αναφέρεται σε σημαντικό βαθμό στην ιστορία. Ο Αδαμάντιος Κοραής (1748-1833)¹ και ο Νεόφυτος Δούκας (1760-1845), δύο από τους σημαντικότερους μελετητές και εκδότες της περιόδου αυτής, εξέδωσαν αρκετά ιστορικά έργα, ενώ υπήρξαν από τους λίγους έλληνες λογίους, οι οποίοι ασχολήθηκαν με τον Θουκυδίδη.

Ο αρχαίος ιστορικός, μολονότι ήταν αντικείμενο διδασκαλίας σε αρκετά

1. Για την ενασχόληση του Α. Κοραή με το Θουκυδίδη βλ. Ελένης Κοντιιάδη-Τσιτσώνη, «Ο Θουκυδίδης κατά τὸν αἰῶνα τοῦ ἐλληνικοῦ διαφωτισμοῦ», *Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α.* 30 (1992-1995) 207-215.

ελληνικά σχολεία της εποχής², μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα δεν είχε εκδοθεί από Έλληνα, ενώ για τις εκπαιδευτικές ανάγκες χρησιμοποιούνταν από τους δασκάλους συνήθως ξένες εκδόσεις ή χειρόγραφα κείμενα³. Σχεδόν όλο τον 19ο αιώνα η έκδοση του Θουκυδίδη του Δούκα παρέμεινε η μοναδική ολοκληρωμένη έκδοση του αρχαίου ιστορικού, ενώ οι αποσπασματικές εκδόσεις ή μελέτες για το έργο του ήταν ελάχιστες⁴.

Ο Κοραΐς ήδη από το 1793, όπως μαρτυρείται από επιστολή του στο γάλλο ελληνιστή Villoison, επεξεργαζόταν τον Θουκυδίδη, με την πρόθεση ίσως να τον εκδώσει⁵. Δύο χρόνια αργότερα, όταν ο γάλλος μεταφραστής και εκδότης του Θουκυδίδη Pierre-Charles Levesque εξέδωσε τον αρχαίο ιστορικό, ο Κοραΐς του χάρισε τις χειρόγραφες σημειώσεις του, τις οποίες ο εκδότης παρέθεσε επώνυμα στην έκδοσή του, ευχαριστώντας τον παράλληλα γι' αυτό⁶.

2. Όπως αναφέρει η Αγγελική Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τὰ Μαθηματάρια τῶν ἐλληνικῶν σχολείων κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, Ἀθήνα 1994, ο Θουκυδίδης, παρά το γεγονός ότι ήταν εκδεδομένος στη Δύση από το 1594, εισήχθη στα σχολεία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας μόλις το 18ο αιώνα χάρη στην Εγκυκλοπαιδεία του Ιω. Πατούσα, στον τρίτο τόμο της οποίας είχαν περιληφθεί δύο δημηγορίες από το 1ο βιβλίο των Ιστοριών, των Κερκυραίων και των Κορινθίων. Πάντως, ο Θουκυδίδης παραδίδεται σε είκοσι μόνο μαθηματάρια και διδάχθηκε μεταξύ των άλλων σχολείων και στην Αυθεντική Σχολή του Βουκουρεστίου, όπου μαθήτευσε, δίδαξε και σχολάρχησε ο Ν. Δούκας.

3. Ο Ν. Δούκας μας πληροφορεί ότι ως δάσκαλος στην Ελληνική Ακαδημία του Βουκουρεστίου δίδασκε τον Θουκυδίδη, ακολουθώντας τις υποδείξεις του δασκάλου του και διευθυντή της σχολής Λάμπρου Φωτιάδη, ο οποίος επίσης δίδαξε Θουκυδίδη. Τον αρχαίο ιστορικό περιέλαβε στα μαθήματά του και ο Ευγένιος Βούλγαρις, όταν σχολαρχούσε στην Αθωνιάδα σχολή. Την πληροφορία μας την δίνει πάλι ο Δούκας σε επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου. Βλ. Ἀπάντησις. Πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου, Βιέννη 1809, σ. 14. Ο Κ. Σάθας αναφέρει επίσης τον Νεόφυτο Κανσοκαλυβίτη ως σχολιαστή του Θουκυδίδη: Κ. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 512.

4. Για τα βιβλία που αναφέρονται στον Θουκυδίδη την περίοδο 1800-1863 βλ. Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. Α'-Γ', 1939, 1941, 1957: (τ. Α') αρ. 142, 349, 414, 426, 427, 804, 1003, 2232, (τ. Β') αρ. 3551, 3560, (τ. Γ') αρ. 8602. Για τις αποσπασματικές ή ολοκληρωμένες εκδόσεις του Θουκυδίδη και τις αναφορές στον αρχαίο ιστορικό την περίοδο 1801-1818, βλ. Φ. Ἡλιού, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰώνα*, Ἀθήνα 1997, τ. Α': 1801 (αρ. 25), 1802 (16, 17, 30, 31, 36), 1804 (20), 1805 (35, 49-54), 1806 (38, 39, 52, 53), 1809 (23, 24), 1810 (31), 1811 (14), 1812 (67), 1813 (19), 1814 (26, 42), 1815 (77), 1817 (39, 98).

5. Το Μάρτιο του 1793 ο Κοραΐς σε επιστολή του προς τον γάλλο ελληνιστή και φίλο του Villoison, τον πληροφορούσε ότι έκανε μερικές διορθώσεις στον Ιπποκράτη και τον Θουκυδίδη. Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραΐς, *Ἀλληλογραφία*, τ. Α', 1774-1798, Ἀθήνα 1964, σ. 311, στ. 14-19, έκδοση: Ὁμίλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού. (Στο εξής: *Ἀλληλογραφία*, τ. Α'-ΣΤ', Ἀθήνα 1964-1984).

6. Pierre-Charles Levesque, *Histoire de Thucydide, fils d'Olorus, traduite du Grec*, Παρίσι 1795, τ. 1, σ. 311.

Ο Κοραΐς θεωρούσε τον αρχαίο ιστορικό αρκετά δύσκολο να μεταφραστεί και να αποδοθεί στη νεοελληνική γλώσσα, γι' αυτό και πίστευε ότι χρειάζονται «ᾧμοι ἀτλαντικοὶ» για την έκδοσή του. Όταν μάλιστα πληροφορήθηκε ότι ο Δούκας προετοιμάζε την έκδοση του Θουκυδίδη εξέφρασε τη χαρά του «ὅτι εὐρέθη ἄνθρωπος νὰ ἐπιχειρήσῃ τὸν Θουκυδίδη», αφού θεωρούσε ότι θα είναι ωφέλιμος για το γένος⁷.

Το 1799 εκδίδεται στη Βιέννη μια σύντομη μελέτη για τον Θουκυδίδη στα αρχαία ελληνικά, η *Διατριβὴ εἰς Θουκυδίδη καὶ τῆς κατ' αὐτὸν Ἱστορίας ἐπιτομῆς*, του Μανουήλ Τενέδιου, την οποία ο Δούκας έχει υπόψη του και σ' ένα βαθμό την συμβουλεύεται. Στη σύντομη μελέτη του ο Μ. Τενέδιος παραθέτει βιογραφία του ιστορικού και αναφέρεται στην επίδραση που άσκησε στους μεταγενέστερους συγγραφείς. Παραθέτει επίσης περιληπτικά την υπόθεση των οκτώ συγγραφών και αναφέρεται εν συντομία στη γιορτή των Παναθηναίων.

Τρία χρόνια αργότερα ο Σπυρίδων Βλαντής εξέδωσε με χρηματοδότηση των Ζωσιμάδων το κείμενο του Θουκυδίδη σε δύο τόμους στη Βενετία, χωρίς μετάφραση, αλλά με υποσελίδια σχόλια, προτάσσοντας επίσης τη βιογραφία για τον αρχαίο ιστορικό, του Μαρκελλίνου. Για την έκδοση αυτή, όπως αναφέρεται στο εισαγωγικό, χρησιμοποιήθηκε το κείμενο της έκδοσης του Ερρίκου Στεφάνου και άλλων εκδοτών⁸.

Στα 1805-1806 ο Ν. Δούκας, στα τυπογραφεία της Ιωάννας Σχραΐμβλ και Γεωργίου Βενδότη στη Βιέννη, εγκαινίασε την έκδοση των κλασικών συγγραφέων με τη δεκάτομη έκδοση το Θουκυδίδη. Είναι η πρώτη ολοκληρωμένη έκδοση του αρχαίου ιστορικού από Έλληνα⁹ και συνοδεύεται από μετάφραση (μάλλον παράφραση) και εκτενή υποσελίδια σχόλια¹⁰.

7. *Ἀλληλογραφία*, τ. Β', σ. 131, 21-30.

8. Θουκυδίδη τοῦ Ὀλόρου, *Περὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου Βιβλία Ὀκτώ*, Βενετία 1802.

9. «...μήτε θέλεις νὰ στοχασθῆς ὅτι αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς εἶναι καὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων ὁ δυσκολώτερος, καὶ ὁ πρῶτος μεταφρασθεὶς καὶ ἐκδοθεὶς οὕτω, τῶν Ἑλλήνων παρ' Ἑλληνας...», Ν. Δούκα, *Ἀπάντησις Β' Πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου*, Βιέννη 1809, σ. 33. Ο Δούκας πιθανόν να μην είχε υπόψη του την έκδοση του Βλαντή, αφού και βιβλιογραφικά δεν την αναφέρει.

10. Εκτός όμως από τις δύο εκδόσεις του Βλαντή και Δούκα, την περίοδο του Διαφωτισμού δημοσιεύονται αποσπάσματα από το έργο του Θουκυδίδη σε ανθολογίες ή άλλα βιβλία. Στο βιβλίο του Βασ. Παπαευθυμίου, *Στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, τ. Γ', Βιέννη 1812, σ. 1-336, ανθολογούνται μεταξύ των άλλων και αποσπάσματα από το Θουκυδίδη της έκδοσης του Δούκα. Βλ. επίσης την *Ἐγκυκλοπαιδεία Ἑλληνικῶν Μαθημάτων* του Στ. Κομμητᾶ, τ. ΣΤ', Βιέννη 1814, σ. 241-380, τη μετάφραση του «Ἐπιταφίου» του Θουκυδίδη από τον Ιωάννη Βηλαρά στη μελέτη του *Ρωμέηκη Γλώσσα*, χ.τ. 1814, σ. μγ'-να' και Θ. Φαρμακίδη, *Στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, τ. Β', Βιέννη 1815, σ. 120-219. Ἄξιες μνείας εἶναι επίσης και οι μεταφραστικές προσπάθειες του Δωρόθεου Λέσβιου, σχολάρχη της Πατριαρχι-

Η ιδέα για την έκδοση του Θουκυδίδη ξεκίνησε στα 1802, όταν ο Δούκας βρισκόταν ακόμη στο Βουκουρέστι, δάσκαλος της ελληνικής γλώσσας στην Ακαδημία, όπου σχολαρχούσε ο Λάμπρος Φωτιάδης¹¹. Ο Θουκυδίδης ήταν ένας από τους συγγραφείς που δίδασκε ο Δούκας στο σχολείο, γι' αυτό ήταν ήδη εξοικειωμένος με τα μεταφραστικά και άλλα προβλήματα του κειμένου. Η έλλειψη μιας χρηστικής έκδοσης, κατάλληλης για μαθητές και δασκάλους, η οποία θα μπορούσε να κάνει πιο προσιτή και προσπελάσιμη την ιστορία του Θουκυδίδη στους μαθητές, αλλά και σε ευρύτερες ομάδες, γέννησε στο νου του ηπειρώτη δασκάλου την ιδέα της έκδοσης του Θουκυδίδη¹².

Προς την κατεύθυνση αυτή ενθαρρύνθηκε επίσης από τον φίλο του γιατρό Σιλβέστρο Φιλίτη¹³, αλλά και από τον ίδιο το δάσκαλό του, τον Λάμπρο Φωτιάδη, ο οποίος μάλιστα τον προμήθευσε και με σημειώσεις του Ευγένιου Βούλγαρη στο Θουκυδίδη. Από τις συμβουλές που έδωσε ο Φωτιάδης στον Δούκα φαίνεται ότι ο τελευταίος αντιμετώπιζε αρκετά προβλήματα προσπέλασης του κειμένου και σ' ένα βαθμό είχε συνείδηση των δυσκολιών που θα αντιμετώπιζε από μια τέτοια εκδοτική απόπειρα¹⁴.

κής Σχολής, ο οποίος στα μέσα του 18ου αιώνα, στις θεματογραφικές μεταφράσεις της σχολής, μετέφρασε στη δημοτική το προοίμιο του Θουκυδίδη. Βλ. Νικ. Βαρμάζης, *Η αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία ως πρόβλημα της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 101.

11. Το όλο σκεπτικό της έκδοσης και της προϊστορίας της περιγράφεται από τον ίδιο τον Δούκα στην πρώτη επιστολή προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου, *Απάντησις. Πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου*, Βιέννη 1809, σ. 13-14, και στο εισαγωγικό της έκδοσης, Θουκυδίδου *Ὀλόρου, Περὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου, Βιβλία Ὀκτώ*, «Τοῖς Ἐντευξομένοις», σ. I-VII, τ. Α', Βιέννη 1805.

12. Στην απόφασή του αυτή, όπως αναφέρει ο Δούκας, συνέβαλε και η χρήση στο σχολείο του πολύ χρηστικού βιβλίου των Επιστολών του Συνεσίου που εξέδωσε ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, το οποίο θεωρούσε πρότυπο διδακτικού εγχειριδίου, κυρίως για τις πολύ χρήσιμες για τους μαθητές υποσημειώσεις που περιείχε. Βλ. *Απάντησις...*, ό.π., σ. 13.

13. «Ἐὶ τί τούτων γέ ὄφελος γένοιτο, τούτου χάριν δικαιότερον ἐστὶν ἀποφέρεισθαι ὁ ἐν ἰατροφιλοσόφοις κύριος Σιλβέστρος Φιλίτης, ἀνὴρ φιλέλλην ὦν εἰς ὑπερβολήν, καὶ ἀρετῇ οὐδενὸς ὑστέρου τῶν καθ' ἡμᾶς, νοδὸς μὲν ὀξύτητι διαφέρων, κράτιστος ἐνθυμηθῆναι τε, καὶ ἑτέροις ἐπὶ τῶν καιρῶν τὰ ἐνθυμήματα ἐξηγήσασθαι ἄριστα· ὅς καὶ πρῶτον με μηδέπω ἐπιχειρηκότα, μὴ δεμὴν οὐθέντα ποθ' ὅλως τοῦ πράγματος ἄσασθαι, προὔτρυνε· καὶ ἔπειτα αὐθὶς ἐν προομίῳ ἐτι ἀπειρηχὼν μέ πως, καὶ πρὸς τὸ δυσχερὲς τοῦ λοιποῦ ἀποκονοῦντα, ἀνέπεισέ με θαρρεῖν, ἐπισπέρχων λόγων δεινότητι· ἢ χρῆται αἰεὶ ἐπὶ καλῶ τοῦ κοινοῦ». Ν. Δούκα, «Τοῖς ἐντευξομένοις», σ. II, σημ. α'. Βλ. και *Απάντησις...*, ό.π., σ. 13, όπου, μιλώντας για το ίδιο θέμα, γράφει ότι ενθαρρύνθηκε από τον Σ. Φιλίτη να επεξεργαστεί και να εκδώσει το Θουκυδίδη.

14. «Πολλῶν δὲ λόγων μεταξύ γενομένων, μοὶ εἶπεν ὁ Φωτιάδης ἐκεῖνα, “ἔχου τοῦ ἔργου γενναίως, καὶ μὴ ἀπελπίζεσαι ἐν μέσῳ πολλῶν, καὶ ἂν μὴ κατορθώσης τι εἰς ὠφέλειαν τοῦ κοινοῦ, ἀλλ' αὐτὸς σεαυτὸν ὠφελήσεις· ὅσον δὲ περὶ τῆς μεταφράσεως (ἂν πρέπη νὰ λέγεται καὶ μετάφρασις, ἀλλ' οὐχὶ μᾶλλον παράφρασις) ἴσθι, ὅτι καθ' ἑκάστην δεκαετίαν

Η ενθάρρυνση των φίλων του και ιδιαίτερα του δασκάλου του Λάμπρου Φωτιάδη εξάλειψαν κάθε δισταγμό ή αμφιβολία του για την έκδοση του αρχαίου ιστορικού και ήδη από το 1802 άρχισε την επεξεργασία του 1ου βιβλίου. Το επεξεργασμένο μάλιστα κείμενο το χρησιμοποιούσε στη διδασκαλία του στο ελληνικό σχολείο του Βουκουρεστίου, όπου δίδασκε, για να μπορέσει να διαπιστώσει τις τυχόν ατέλειές του στη διδακτική πράξη¹⁵. Η επεξεργασία του κειμένου και της μετάφρασης και η προετοιμασία της έκδοσης διήρκεσε ένα χρόνο και ξεκίνησε ουσιαστικά από την ημέρα που ο Δούκας διορίστηκε στη θέση του εφημερίου του Ναού του Αγ. Γεωργίου της Βιέννης. Εγκατεστημένος πια στη Βιέννη είχε την ευκαιρία να επισκεφθεί βιβλιοθήκες και να συμβουλευθεί ξένες εκδόσεις, ώστε σε λίγο χρονικό διάστημα και χωρίς κάποια βοήθεια να πετύχει αυτόν τον εκδοτικό άθλο, καταβάλλοντας πραγματικά πολύ κόπο, «νύκταν και ημέραν ἀκατάπαυστα ἐργαζόμενος», όπως σημειώνει ο ίδιος¹⁶.

Στο εισαγωγικό σημείωμα προς τους αναγνώστες εκφράζει το θαυμασμό του για τον αρχαίο ιστορικό και το «εμμελές» ύφος του λόγου του, το οποίο θεωρεί «πεπυκνωμένον και πεπιεσμένον». Η γλώσσα του κειμένου, αλλά και το περιεχόμενο γοήτευαν τον Δούκα, που έβλεπε ότι ο αρχαίος ιστορικός με την έκδοσή του θα εξυπηρετούσε δύο βασικούς μείζονες εθνικούς σκοπούς: Κατά πρώτον η παρουσίαση ενός άρτιου από γλωσσικής πλευράς κειμένου θα βοηθούσε στη σταδιακή εξοικείωση των Ελλήνων μαθητών με την αρχαία ελληνική γλώσσα και μάλιστα στην κλασική της μορφή, και κατά δεύτερον στη γνώση της ιστορίας των προγόνων τους¹⁷. Αναγνωρίζοντας τις δυσκολίες κα-

ή τελειότης τῆς γλώσσης προβαίνει ἐπὶ τὸ κρεῖττον, καὶ οἱ πόνοι σου δὲν ἀποβλέπουν εἰς δεκαετίας, ἀλλ' εἰς αἰῶνας»· καὶ ταῦτα εἰπὼν, ἔδωκέ μοι τέτραδον, ὑποσημειώματά τινα, περιέχον περὶ που ὡς εἴκοσι εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν τοῦ Θουκυδίδου παρὰ τοῦ Μακαρίτου Εὐγενίου σχολαρχήσαντος εἰς τὸ ὄρος τοῦ Ἄθωνος, διὰ τὰ προσαρμόσω μεταξύ, εἴτι μοι δόξει ὠφέλιμον, ἕπερ καὶ ἐγένετο οὕτω...». Ν. Δούκα, Ἀπάντησις..., ὅ.π., σ. 14.

15. «Ἐπεξεργασάμενος δὲ τοῦ πρώτου βιβλίου τὸ γενικώτερον μέχρι τῆς κδ' παραγράφου κατὰ τὴν ἐνοῦσάν μοι δύναμιν, ἐξέδωκα τοῦτο εἰς τὴν πρώτην τάξιν τῶν μαθητῶν παραδιδόμενων ἤδη τὸν Θουκυδίδην. ἐν οἷς πρώτος ἦν καὶ ὁ σὸς καὶ ἐμὸς φίλος Δημήτριος Σχινᾶς, διὰ τὰ κρίνωσι πάντες καὶ διδάσκαλοι καὶ μαθηταὶ περὶ τῆς κατὰ τὴν μετάφρασιν ιδέας καὶ τῶν ἄλλων ὅ,τι δόξῃ ἐκάστω». Ἀπάντησις..., ὅ.π., σ. 13.

16. Ἀπάντησις, ὅ.π., σ. 7. Για την εκδοτική και γενικότερή του δράση στη Βιέννη βλ. Νεοφ. Χαριλάου, «L'attività culturale di Neofytos Ducas negli anni 1803-1814», *Ιταλοελληνικά*, 4 (1991-1996), σ. 195-214 και του ίδιου, «Νεόφυτος Δούκας. Ἡ παρουσία του στὴ Βιέννη καὶ ἡ διαφωτιστικὴ του δράση στὰ χρόνια 1803-1814», *Νέα Ἑστία* 141 (1997) 41-55.

17. «εἶγε τῶν ἡμετέρων τοιοῦτον προπάτορα ἔχοντες ξυγγραφέα, οἱ μὲν ἀγνοοῖεν ὀλως, εἴτις ποτὲ Θουκυδίδης γέγονεν ἐν τοῖς Ἑλλήσι, οἱ δὲ καὶ εἰδότες φρίκη συνέχοντο, ὥστε καὶ χρῆσθαι ἀμφιλαφῶς, ἱμαντελιγμὸν οἶον ἐν πολλοῖς τὸ πᾶγμα ὄλως οἰόμενοι...». Ν. Δούκα, «Τοῖς ἐντευξομένοις», ὅ.π., σ. 3.

τανόησης και πρόσληψης ενός τέτοιου κειμένου, το παραφράζει σε πιο απλή γλώσσα, ώστε να γίνει κτήμα στο «γένος τῶν Ἑλλήνων καὶ φιλελλήνων»¹⁸.

Ο Δούκας δεν φιλοδοξεί να παρουσιάσει στο κοινό ένα σημαντικό αρχαίο συγγραφέα, όπως είναι ο Θουκυδίδης, για να συγκαταριθμηθεί ανάμεσα στους ξένους εκδότες και να δρέψει δάφνες. Δεν σκοπεύει να κάνει μια κριτική, όπως θα λέγαμε σήμερα, έκδοση η οποία προϋπέθετε άρτια φιλολογική κατάρτιση, εμπειρία στην κριτική έκδοση κειμένων και γνώση ξένων γλωσσών (την οποία δεν είχε τουλάχιστον τότε που εξέδωσε τον Θουκυδίδη) για βιβλιογραφική ενημέρωση επάνω στις προηγούμενες ξένες εκδόσεις του Θουκυδίδη. Ο φιλολογικός οπλισμός του Δούκα, όσο και αν θεωρήσουμε ότι ήταν αρκετά ικανοποιητικός για τη διδακτική πράξη, πάντως δεν ήταν αρκετός για να αντεπεξέλθει στην κριτική έκδοση ενός τέτοιου κειμένου, που και ο ίδιος ο Κοραΐς θεωρούσε γιγάντιο¹⁹. Ο ίδιος ο Δούκας αρκετά αργότερα, όταν ανέλυε τους λόγους της πολεμικής εναντίον του από τους Κοραϊστές, μιλώντας για την έκδοσή του και την τότε φιλολογική του κατάρτιση, με πολλή μετριοφροσύνη παραδέχεται ότι η φιλολογική και γλωσσική του κατάρτιση ήταν ανεπαρκής²⁰.

Ο ηπειρώτης λόγιος αποφάσισε να εκδώσει τον αρχαίο ιστορικό έχοντας υπόψη του την ελληνική νεολαία: «Ἐγὼ πρὸς τοὺς νέους ὑπεσχέθην τοὺς πόνουσ μου, ἀλλ' οὐχὶ εἰς τὰς Μούσας εἰς τὰ Ὀλύμπια τῆς Εὐρώπης»²¹. Το κοινό του είναι οι έλληνες μαθητές κυρίως και εκεί αποσκοπούν όλες του οι προ-

18. Ὁ.π., σ. 3. Ο Δούκας, όπως ο ίδιος αναφέρει, αντιμετώπισε κάποιες αντιδράσεις, όταν εκδήλωσε την πρόθεσή του να μεταφράσει τον αρχαίο ιστορικό. Συγκεκριμένα, σε μεταγενέστερη επιστολή του προς τον Παναγιώτη Σμυρνάκη αναφέρει ότι ο Αθανάσιος Πάριος, όταν πληροφορήθηκε ότι ο Δούκας προετίθετο να εκδώσει μεταφρασμένο τον Θουκυδίδη προσπάθησε να τον μεταπεισεί, υποδεικνύοντάς του να τον εκδώσει χωρίς μετάφραση: «Ἀθανάσιος ὁ Πάριος ὁ ἐν Χίῳ διδάσκαλος, πάση τοῦ λόγου δυνάμει χρησάμενος, ἐπεβάλετο πεῖσαί με μηδὲν περὶ τὸν συγγραφέα νεωτερίσαι, μήτε παραφράσαντα, μήτε σχολιάσαντα, μήτε μὴν ἄλλο τι προστιθέντα· ἀγαπᾶν δὲ ἀπλῶ τῷ τύπῳ, ὡσπερ ἔχει, ἵνα τῆς βαρύτητος, φησί, καὶ σοβαρότητος τοῦ συγγραφέως διασωζομένης, ἀγώνισμα τοῦτο ἢ τοῖς πρωτοδιδασκάλοις τρισὶν ἢ τέσσαρσιν πη πρὸς τοὺς ἑαυτῶν μαθητὰς ἐπιδεικνυσθαι». Ν. Δούκα, Ἐπιστολαὶ πρὸς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσεσι, ὡς ἀκολοιθία τῶν κατὰ τὸ 1835 προεκδομένων, τ. Α', Αἴγινα 1839, σ. 36.

19. «Χαίρω ὅτι εὐρέθῃ ἄνθρωπος νὰ ἐπιχειρήσῃ τὸν Θουκυδίδη, ὁ ὁποῖος χρειάζεται ἄμους ἀτλαντικούς, ὄχι μόνον διὰ τὴν δύσκολον καὶ συνεστραμμένην αὐτοῦ φράσιν, ἀλλ' ὅτι ὁ μεταφράζων (ἐὰν θέλῃ καὶ δύναται νὰ πληρώσῃ τὰ ἀληθῆ καθήκοντα τοῦ μεταφραστοῦ) πρέπει νὰ ἐρμηνεύῃ ὄχι μόνον τὰς ἐννοίας τοῦ συγγραφέως, ἀλλ' ὅσον εἶναι δυνατὸν νὰ εἰκο- νίξῃ τρόπον τινὰ καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ λόγου». Ἀλληλογραφία, τ. Β', σ. 131, 21-26.

20. «εἶτα κατ' ὀλίγον ἐκδοὺς τὸν Θουκυδίδη οὕτως ὡς εἶχον ἐν τῷ τότε δυνάμει, καὶ ἰδέας μάλιστα ἀμυδράς ὡς ἐν ἀρχῇ περὶ γλώσσης...». Ν. Δούκα, Ἀργῶ ἢ ἐπιστασίαι τινὲς εἰς τινὰ τῶν νεωστὶ ἐκδοθέντων βιβλίων», στὴν ἔκδοση, Ἡρωδιανοῦ τῆς μετὰ Μᾶρκον βασιλείας ἱστοριῶν βιβλία ὀκτώ, Βιέννη 1813, σ. να'.

21. Ἀπάντησις..., ὁ.π., σ. 18-19.

σπάθειες, γι' αυτό δεν λαμβάνει υπόψη, αλλά ούτε και αναφέρει τους προηγούμενους ξένους εκδότες. Κάνει χρήση ξένων εκδόσεων στο βαθμό που εξυπηρετεί την προσπάθειά του να αποδώσει όσο πιο ορθά γίνεται το αρχαίο κείμενο. Θεωρεί περιττό να φορτώσει την έκδοσή του με παραπομπές στους προηγούμενους εκδότες του Θουκυδίδη για να «άρεση πρὸς τοὺς ἀλλογενεῖς», αλλά αυτό που θέλει είναι να γίνει ωφέλιμος για το γένος του²².

Τον πρώτο χρόνο (1805) εξέδωσε τους έξι πρώτους τόμους και τον επόμενο τους άλλους τέσσερις. Οι πρώτοι οκτώ τόμοι περιλαμβάνουν τα οκτώ βιβλία του Θουκυδίδη, ένα σε κάθε τόμο, ενώ στον όγδοο τόμο παρατίθενται συμπληρωματικά «ὡς ἐν περιλήψει» τα κεφάλαια από τα *Ἑλληνικά* του Ξενοφώντα, χωρίς μετάφραση και σχόλια, ως συμπλήρωμα της ιστορίας του Θουκυδίδη.

Η έκδοση, που έγινε με δαπάνες του ίδιου του εκδότη²³, είναι πολυτελής και επιμελημένη και περιλαμβάνει το κείμενο, το οποίο κατά πληροφορία του περιοδικού *Λόγιος Ἑρμῆς* το δανείστηκε από την έκδοση του *Ἀμστερνταμ* (1731) του Καρόλου Ανδρέου Δουκέρου (C. A. Dukerus)²⁴, όπως και τη μετάφραση σε γλώσσα αρχαϊζουσα και τα υποσελίδια σχόλια. Θυμίζει φροντισμένο βιβλίο παλαιού τύπου με το κείμενο και τη μετάφραση στις εκατέρωθεν σελίδες και τις γραμματικές, συντακτικές και πραγματολογικές σημειώσεις αποκάτω²⁵. Κριτική του κειμένου δεν υπάρχει, ούτε και βιβλιογραφία. Ωστόσο, πολύ

22. «...καὶ ἔλθῶν, μετὰ τῆς φροντίδος τῆς ἡμετέρας, ἐτελείωσα καὶ τὸν συγγραφέα εἰς ἓνα χρόνον, οὕτως ὡς ἐδυνάμην πληρέστατα, χωρὶς νὰ περιεργασθῶ τὴν Μόδαν τῶν ἐκδοτῶν τῆς Εὐρώπης, ὅτι πρέπει νὰ ὑποσημειώσω ὅ,τι ποτὲ καὶ ἄλλοις ἢ ἐνόησε τὸ αὐτό, ἢ κακῶς τὸ ἐνόησεν. ἐπειδὴ καὶ δὲν ἔλαβον οὐδεμίαν φιλοτιμίαν πρὸς τοῦτο νὰ ἀρέσω πρὸς τοὺς ἀλλογενεῖς, ἐξ οὗ οὐδεμίαν ὠφέλεια φαίνεται εἰς τῶν νέων τῆν τρυφερότητα, ἕπερ ἦν μοι τὸν σπουδαζόμενον ἐξ ἀρχῆς». *Ἀπάντησις*, ὅ.π., σ. 14. Η μη αναφορά από το Δούκα των άλλων εκδοτών ή προηγούμενης βιβλιογραφίας, μάλλον πρέπει να αποδοθεί σε άγνοια των κανόνων στην έκδοση κλασικών κειμένων, παρά σε σκόπιμη αποσιώπηση για τη δική του προβολή, όπως τον κατηγορήσαν αργότερα οι αντίπαλοί του.

23. Ο Δούκας υπερασπίζοντας τον εαυτό του από τις επιθέσεις εναντίον των εκδόσεών του, ότι είναι κακές, στην επιστολή προς τον Αλ. Βασιλείου μεταξύ των άλλων γράφει ότι οι εκδόσεις του γίνονται με προσωπικές του δαπάνες: «ἐπειδὴ ἐγὼ ἔχω καὶ δίκαιον περισσότερον, ὅτι καὶ ἰδρώνω, καὶ γράφω, καὶ ἐξοδεύω, διὰ νὰ ἔλθουν στὸ φῶς· καὶ κερδαίνω, διὰ νὰ ἐξοδεύσω καὶ αὐτοὺς ἐκ τῶν ἰδρώτων μου, καὶ δὲν τὰ καπηλεύω ἐκ μεταπράσεως», *Ἀπάντησις*, ὅ.π., σ. 33. Την πληροφορία ότι ο Ν. Δούκας εξέδωσε τα έργα του «ἐξ οἰκείας δαπάνης» δίνει και ο *Λόγιος Ἑρμῆς* στην βιβλιοπαρουσίαση που κάνει στον πρώτο τόμο που εκδόθηκε το 1811, 33. Παρόμοια πληροφορία δίνει και ο Friedrich Thiersch στην διατριβή του *Zweite Vorlesung. Die Neugriechen*, όπου μιλώντας για τους ἄλλους λογίους παρουσιάζει τον Ν. Δούκα ως λόγιο που αγωνίζεται για την βελτίωση του γένους του και με δικά του έξοδα εξέδωσε πολλούς συγγραφείς. Την παραπομπή αναφέρει ο Κοραΐς σε επιστολή του προς τον Α. Βασιλείου. Βλ. *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 310.

24. *Λόγιος Ἑρμῆς*, 1 (1811), 34.

25. Σύντομη παρουσίαση του βιβλίου βλ. και Ελένη Κοντιάδη-Τσιτσώνη, ὅ.π., σ. 211.

συχνά παραπέμπει σε αρχαίους και νεότερους σχολιαστές όταν θέλει να εξηγήσει κάποιο χωρίο ή λέξη από το κείμενο.

Στον πρώτο τόμο υπάρχει αφιερωτική επιστολή στον μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Δοσίθεο, εκτενής πρόλογος και αρχαίζοντα επιγράμματα προς τον Θουκυδίδη, την έκδοση και τον μεταφραστή²⁶. Σημαντικά εποπτικά υποβοηθήματα είναι οι χάρτες της Ελλάδας και της Σικελίας, όπου διεξήχθησαν οι σημαντικότερες μάχες και άλλοι πίνακες, τους οποίους ενσωματώνει στους τόμους της έκδοσης, αλλά κυρίως τα δύο λεξικά, τα οποία αποτελούν τους δύο τελευταίους τόμους. Ο ένατος τόμος, που επιγράφεται *Λεξικόν τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Θουκυδίδου*, περιλαμβάνει στις πρώτες ενενήντα δύο σελίδες ένα ευρετήριο ονομάτων στην ιστορία του Θουκυδίδη, ενώ στη συνέχεια παρατίθενται μικρές διατριβές σε επιμέρους θέματα που αφορούν την αρχαία ελληνική ιστορία, όπως «Περὶ διοικήσεως τῶν Ἀθηναίων», «Περὶ κριτηρίων. Ὁ Ἄρειος Πάγος», «Περὶ τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων» κτλ. Ενδιάμεσα παρεμβάλλεται ένα γεωγραφικό λεξικό των περιεχομένων στην ιστορία του Θουκυδίδη. Αναφέρεται επίσης στο κοινωνικό σύστημα της Αθήνας και παραθέτει τις επιστολές του Θεμιστοκλή, τις οποίες δηλώνει, ότι τις βρήκε τυχαία και τις διόρθωσε λόγω της ημαρτημένης σε πολλά σημεία γραφής του κειμένου, αφού τις αντιπάρεβαλε με την έκδοση της Βασιλικῆς Βιβλιοθήκης της Βιέννης²⁷. Στην αρχή κάθε επιστολῆς παραθέτει μια σύντομη υπόθεση. Ο δέκατος τόμος ἔχει τον τίτλο, *Λεξικόν τῶν φράσεων εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Θουκυδίδου* και περιλαμβάνει στις σελίδες 3-248 αξιοσημείωτες φράσεις από το κείμενο του Θουκυδίδη, με την παραπομπή στον αντίστοιχο τόμο και στην αντίστοιχη σελίδα. Στις σελίδες 253-283 παρατίθενται «Γνωμικὰ ἀπὸ τῶν δημηγοριῶν συμπάσης τῆς Συγγραφῆς [...] τὰ ὁποῖα ἀναγινώσκοντες οἱ νέοι συνεχῶς, πλουτοῦσι μὲ ἠθικὰς ἰδέας, καὶ ἐντεῦθεν δύνανται νὰ καλλωπίζωσι καὶ νὰ ἐκτείνωσι καὶ τὰ συγγράμματά των». Στο τέλος του βιβλίου υπάρχει κατάλογος συνδρομητῶν.

Ἡ έκδοση του Θουκυδίδη ἔκανε το Δούκα γνωστὸ στους Ἕλληνες και ξένους λογίους και ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ εἶναι χρήσιμο νὰ δούμε τὴν ἀπήχηση που εἶχε ἀλλὰ και τὴ διαδρομὴ τῆς.

Ἀν κρίνουμε ἀπὸ τα πωληθέντα ἀντίτυπα σε συνδρομητές, ἡ έκδοση του Δούκα εἶχε ἐμπορικὴ ἐπιτυχία. Στον κατάλογο που παρατίθεται στο τέλος του 10ου τόμου αναγράφονται τα ονόματα 916 συνδρομητῶν, με σύνολο ἀντιτύ-

26. Ὑπάρχει ἓνα ἐπίγραμμα του Ἀναστασίου Παππά Γεωργίου Φιλιππουπολίτου, ἓνα του Κωνσταντίνου Φιλίτου, ἓνα του Δημητρίου Σχοινά και ἄλλων ἀνωνύμων. Ἡ παράθεση στὴν έκδοση των ἐγκωμιαστικῶν ἐπιγραμμάτων ἀπὸ τον Δούκα ἀποτελέσει ἀντικείμενο κριτικῆς ἀπὸ τους ἀντιπάλους του στὴ διαμάχη τῆς ἐποχῆς. Ὡστόσο, πρέπει νὰ σημειώσουμε πως ἦταν σύνηθες φαινόμενο, δεδομένου ὅτι και ο Βλαντῆς στὴ δικὴ του έκδοση του προέταξε παρόμοια ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμματα.

27. Ν. Δούκα, *Λεξικόν τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν*, Βιέννη 1806, σ. 195.

πων τα 1260²⁸. Αν υπολογίσουμε ότι και ένα σημαντικό μέρος αντιτύπων αγοράστηκε από άλλους²⁹, αφού η έκδοση κυκλοφόρησε σε πάρα πολλές γερμανόφωνες πόλεις³⁰ και αλλού, τότε αντιλαμβανόμαστε το μέγεθος της απήχησης που είχε η έκδοση. Πάντως, η εκδοτική επιτυχία του οφείλεται επίσης και στην εκπαιδευτική χρήση του σε αρκετά ελληνικά σχολεία της εποχής, στα οποία οι έλληνες δάσκαλοι το εισήγαγαν³¹.

Οι συνδρομητές της έκδοσης προέρχονταν από διάφορες περιοχές της Ελλάδας (Κωνσταντινούπολη, Κυδωνίες, Χίο, Θεσσαλονίκη, Δράμα, Ζίχνα, Σμύρνη, Μελένικον), των παραδουναβίων ηγεμονιών (Βουκουρέστι, Ιάσι) και της Ευρώπης (Βιέννη, Μόσχα, Πέστα, Σιμπίνι). Η πληθώρα των πόλεων, καθώς επίσης και ο μεγάλος αριθμός των συνδρομητών οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η έκδοση του Δούκα, παρά τις ατέλειές της και τη γλώσσα στην οποία μεταφράστηκε και σχολιάστηκε, βρήκε μεγάλη ανταπόκριση στους Έλληνες και κάλυψε σημαντικά τις εκπαιδευτικές ανάγκες της εποχής του.

28. Είναι αξιοσημείωτο πως η έκδοση αυτή βρίσκεται στις τρεις πρώτες θέσεις του πίνακα των πωληθέντων βιβλίων με τη μέθοδο της προεγγραφής συνδρομητών, αφού είναι η μόνη έκδοση από το 1749 μέχρι και το 1817 που ξεπέρασε τους εννιακόσιους συνδρομητές. Τα άλλα δύο βιβλία που ξεπέρασαν τον αριθμό αυτό ήταν αυτό του Δ. Γουζέλη *Ἡ κρίσις τοῦ Πάριδος* (976), 1817 και του Μαυρικίου, σε μετάφραση Νικοδήμου Αγιορείτη *Συναξαριστής* (992), 1819. Αν λάβουμε δε υπόψη το γεγονός ότι η έκδοση του Δούκα στοίχιζε ένα αρκετά σεβαστό ποσό, δεδομένου ότι αποτελείτο από δέκα μεγάλους πολυτελείς τόμους, τότε καταλαβαίνουμε την μεγάλη εμπορική της επιτυχία. Σ' ένα πολύ μεγάλο βαθμό η επιτυχία της έκδοσης οφείλεται και στο γεγονός ότι ήταν η πρώτη έκδοση του αρχαίου ιστορικού από Έλληνα, με μετάφραση και σχόλια, οπότε αυτό αποτέλεσε χρηστικό βοήθημα για τα ελληνικά σχολεία. Βλ. τη σχετική μελέτη για τους συνδρομητές του Φίλιππου Ήλιου: «Βιβλία με συνδρομητές. I. Τα χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ. (1749-1821)», *Ὁ Ἐραριστής*, 12 (1975), 129 και του ιδίου *Ἑλληνική Βιβλιογραφία*, 6.π., σ. 187.

29. Στην «Αργώ» αναφέρει ότι έστειλε στο Παρίσι (το οποίο δεν αναφέρεται στις πόλεις που παραθέτει στον κατάλογο συνδρομητών) μερικά αντίτυπα του Θουκυδίδη στους εκεί βιβλιοπώλες, τα οποία έγιναν ανάρπαστα: «...εἶτα κατ' ὀλίγον ἐκδοὺς τὸν Θουκυδίδην... ἔστειλα εἰς Παρίσιον σώματα ὀλίγα τινὰ Θουκυδίδου τοῖς ἐκεῖσε βιβλιοπώλαις· καὶ οἱ Γάλλοι οἱ τῆς ἡμετέρας γλώσσης εἰδήμονες ὤρμησαν ἱκανῶς εἰς τὴν βίβλον», «Αργώ...», 6.π., σ. να'-νβ'.

30. Στο τέλος της παρουσίασης της έκδοσης του Δούκα από το περιοδικό *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung* ο ανώνυμος κριτικός του περιοδικού παραθέτει τα ονόματα και τις διευθύνσεις δέκα βιβλιοπωλών σε γερμανόφωνες πόλεις, όπου διετίθετο το βιβλίο.

31. Στην Καπλάνειο Σχολή των Ιωαννίνων, όπου σχολαρχούσε ο Αθαν. Ψαλίδας, απεστάλη αμέσως η έκδοση του Θουκυδίδη του Δούκα για τη βιβλιοθήκη του σχολείου. Βλ. Στέφ. Μπέτη, «Ζώνης Καπλάνης και Καπλάνειος Σχολή», *Ἡπειρωτικά Χρονικά*, περ. Β', 4-5 (1976-77), 189-190. Επίσης, ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, διδάσκαλος τότε στο σχολείο της Τσαριτσάνης, έσπευσε να προμηθευτεί δύο αντίτυπα της έκδοσης. Βλ. Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη, (έκδ.), *Κωνσταντίνος Οικονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων. Ἀλληλογραφία*, τ. Α', Ἀθήνα 1989, σ. 47.

Ο Κοραής το 1804, όταν πληροφορήθηκε για πρώτη φορά ότι κάποιος Έλληνας προετοιμάζει την έκδοση του Θουκυδίδη έσπευσε να εκφράσει την ικανοποίησή του για την προσπάθεια αυτή, γιατί τη θεωρούσε απαραίτητη για το γένος³². Ωστόσο, δύο χρόνια αργότερα, όταν πια πραγματοποιήθηκε η έκδοση, ο Κοραής διατύπωσε τις πρώτες αρνητικές κρίσεις, αν και δεν είχε έρθει ακόμη στα χέρια του, δεχόμενος αφενός την αρνητική γνώμη του φίλου του Αλεξάνδρου Βασιλείου, ο οποίος ζούσε τότε στη Βιέννη και γνώριζε προσωπικά τον Δούκα, και αφετέρου γιατί είχε προϋδαστεί αρνητικά από τη Γραμματική³³ του ηπειρώτη δασκάλου, η οποία είχε εκδοθεί το 1804: «έχω εις όφθαλμούς και τήν γραμματικήν, γέμουσαν από vanite και pretensions ridicules και παντάπασι κενήν από ωφέλειαν». Ωστόσο, δείχνει συγκατάβαση για την έκδοση, γιατί «όσον άθλια και άν ηναι τά τοιαύτα, είναι απαραίτητα, επειδή, ως ή πεϊρα έδειξεν, εις όλα τά έθνη αυτά προηγούνται πάντοτε τών καλών, καθώς και εις τας πομπάς και λιτανείας προηγείται ό όχλος (de la vraie canaille) με τά μικρά κηρία, έπειτα φαίνεται ό δεσπότης με τόν κληρον του και με τούς άρχοντας κρατουντας τας μεγάλας λαμπάδας και ή ανάστασις του Κυρίου ήμών Ίησου Χριστου εις τήν μέσην»³⁴.

Παρά τη συγκατάβαση αυτή, ο Κοραής λίγο αργότερα έλαβε απόλυτα αρνητική θέση απέναντι στην έκδοση. Όταν περιήλθε στα χέρια του και διαπίστωσε ότι ο Δούκας, κατά την άποψή του, σφετερίστηκε ορισμένες σημειώσεις του γάλλου μεταφραστή Levesque και αποσιώπησε επίσης και το δικό του όνομα, το οποίο είχε αναφέρει ο γάλλος εκδότης, δεν δίστασε να αποκαλέσει την έκδοση «μακαρονικήν και άθλίαν»³⁵. Η άποψη αυτή του Κοραή, που δεν διατυπώθηκε δημόσια και γραπτώς σε κάποιο έντυπο, φαίνεται ότι έγινε γνωστή στο Δούκα προφορικά και δημιούργησε το ψυχολογικό έδαφος για τη μεταξύ τους ρήξη στη συνέχεια.

Ο βιογράφος του Κοραή Διονύσιος Θερειανός, κάνοντας μνεία της έκδοσης, θεωρεί ότι η αμοιβαία καχυποψία μεταξύ των δύο ανδρών οφείλεται στην απο-

32. Βλ. *Άλληλογραφία*, τ. Β', σ. 131, στ. 21-30. Στην ίδια επιστολή ο Κοραής, αφού ανέλυσε στον Α. Βασιλείου τις δυσκολίες προσπέλασης του κειμένου τον συμβουλεύει να μην «ψυχράνη τόν άνδρα όποιαδήποτε ήθελεν είσθαι ή μετάφρασίς του», αναγνωρίζοντας ότι «ή ταλαίπωρος ήμών γλώσσα είναι άκόμη άτονος και πολλά περισσότερο έκκευμένη νά παραστήση τόν άμίμητον τόνον του Θουκυδίδου», *Άλληλογραφία...*, τ. Β', σ. 307, στ. 10-19.

33. *Η κατ' έπιτομήν Γραμματική Τερψιθέα*, έν Ουίνδοβονα 1804.

34. *Άλληλογραφία*, τ. Β', σ. 307, στ. 10-19.

35. Την πληροφορία μας τη δίνει ο ίδιος ο Δούκας: «...άλλα μετ' όλίγον άκούω ότι άνήρ τις σοφός, έρωτηθείς περι τής παραφράσεως ταύτης, άπεκρίθη, ότι είναι μακαρονική και άθλία και έμέ ούκ εις μικράν άπορίαν τó πρᾶγμα έκίνησεν' έπειτα συνεννοήσας, ότι δέν ήκολούθησα τήν γνώμην αυτού περι τινός άπορίας προς τόν γάλλον μεταφραστήν του Θουκυδίδου έν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ [...] ήλθον εις μικράν ύποψίαν του πάθους έντεϋθεν», «Άργώ...», ό.π., σ. νά'.

σιώπηση και την έμμεση αποδοκιμασία από τον Δούκα της άποψης του Κοραή για ένα χωρίο του Θουκυδίδη³⁶. Η άποψη αυτή του Θερεσιανού δεν πρέπει να απέχει πολύ από την πραγματικότητα, αφού επιβεβαιώνεται και από την αλληλογραφία του Κοραή με τον Αλέξανδρο Βασιλείου. Τον Ιούλιο του 1806 ο Κοραής ζητούσε από τον Βασιλείου να του στείλει ένα αντίτυπο από την έκδοση του Θουκυδίδη του γάλλου Levesque για να επιβεβαιώσει αν ο Δούκας σφετερίστηκε τις σημειώσεις που ο ίδιος έστειλε στο γάλλο φιλόλογο: «...παρρηρῶ συνδρομὴν καὶ σύμπνοιαν παράξενον εἰς τινὰ μέρη τῶν ἰδικῶν μου σημειώσεων μὲ τὰς σημειώσεις τοῦ νέου ἐκδότου καὶ μεταφραστοῦ»³⁷.

Το 1808, όταν ο Δούκας επανέκδωσε τη *Γραμματικὴ Τετριθεά* και προέταξε σ' αυτήν εκτενή πρόλογο, επικριτικό για τις απόψεις που είχε εκφράσει ο Κοραής για τους γραμματικούς και τις γραμματικές στα προλεγόμενα των αρχαίων συγγραφέων που εξέδιδε, ο δεύτερος κατηγορήσε ευθέως τον Δούκα, ότι στην έκδοσή του αποσιώπησε και σφετερίστηκε τους προηγούμενους εκδότες και σχολιαστές και ειδικότερα τον γάλλο εκδότη Levesque, στον οποίο ο ίδιος είχε χαρίσει τις σημειώσεις³⁸.

Ο Κοραής άσκησε όμως δημόσια κριτική και στη γλώσσα που μεταφράστηκε ο αρχαίος ιστορικός και σε ορισμένες μεταφραστικές επιλογές του Δούκα, κατηγορώντας τον για παντελή άγνοια της γλώσσας: «Ὁ μακαρονισμὸς τῶν κακότυχων τούτων Ἀττικιστῶν, τῶν ὁποίων ἡ σοφία ἔφθασεν ἕως νὰ μεταφράζῃ καὶ τὸ Ὅργίζομαι διὰ τοῦ χαλεπαίνω, πόθεν ἄλλοθεν προέρχεται πλὴν ἀπὸ ἄγνοιαν τῆς γλώσσης;»³⁹.

36. «Ὁ Ν. Δούκας, ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδόσει τοῦ Θουκυδίδου, οὐδεμίαν ποιούμενος μνείαν τῆς τοῦ Κοραῆ ἔρμηνείας, ἀποδοκιμάζει αὐτὴν σεσιγημένως, λέγων, ὅτι τὸ "ζεύξαντες τε τὰς παλαιὰς ὥστε πλωίμους εἶναι, καὶ τὰς ἄλλας ἀνασκευάσαντες" ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ "τῶν νηῶν τὰς μὲν παλαιὰς ζυγώσαντες, τὰς δὲ ἄλλας τὰς μὴ διαρρεούσας ἐπισκευάσαντες, τουτέστι τὰ ἀναγκαῖα πράγματα αὐταῖς ἐπιθέντες, ἀντανῆγον". [...] ἐντεῦθεν ἔχει τὴν γένεσιν τῶν δύο ἀνδρῶν ἡ ἀμοιβαία ἀλλοτριότης, ἥτις ὕστερον μετέπεσον εἰς φανεράν ἔχθραν», Δ. Θερεσιανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, τ. Α', Τεργέστη 1889, σ. 243.

37. *Ἀλληλογραφία*, τ. Β', σ. 339, στ. 5-9.

38. «...εἰς τὸν μακαρονισμὸν τοῦ Θουκυδίδην σιωπᾷ τοὺς δύο ὁμογενεῖς Πόρτους, τῶν ὁποίων τὰς ἐξηγήσεις πολλάκις σφετερίζεται, σιωπᾷ τὸν Γάλλον μεταφραστήν, τοῦ ὁποίου τὴν διόρθωσιν (τρόπῳ ἀντὶ τόπῳ, Θουκ. στ, νδ) ὡς ἰδικὴν τοῦ ἀναισχύντως προβάλλει, σιωπᾷ τέλος πάντων κ' ἐμέ, τοῦ ὁποίου τὰς ὀρθὰς ἢ κακὰς σημειώσεις κατεδέχθησαν νὰ τυπώσωσιν οἱ ἀλλογενεῖς, ὁ μὲν γάλλος μεταφραστὴς ἀμέσως ἐκ ζώσης μου φωνῆς. οἱ δὲ γερμανοὶ ἐκδότες (edition grecque-latine de Bauer) μετατυπώσαντες παρὰ τοῦ γάλλου;». *Ἀλληλογραφία*, τ. Α', σ. 509, στ. 27-32, σ. 510, στ. 1-4. Τις ίδιες κατηγορίες επαναλαμβάνει δημόσια λίγο αργότερα και ο φίλος του Κοραή, Α. Βασιλείου, ο οποίος ανελάμβανε συχνά το βάρος των δημόσιων επιθέσεων κατά των αντιπάλων του χίου φίλου του. Βλ. Ἀλ. Βασιλείου, *Ἐπιστολαὶ Ἀδτοσχεδίου, γραφεῖσαι ὅταν ἐφάνῃ ἡ Δευτέρα τῆς Τετριθεάς Γραμματικῆς ἔκδοσις*, Βιέννη 1809.

39. *Τὰ εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Πλουτάρχου Προλεγόμενα. Ἀκολοθία τῶν Ἀδτοσχεδίων*

Ο ίδιος ο Δούκας θεωρούσε την απορριπτική γνώμη του Κοραή για την έκδοσή του αποτέλεσμα εμπάθειας, εξαιτίας της κριτικής που άσκησε ο ίδιος στους «Αὐτοσχέδιους Στοχασμούς», αλλά και σε κάποια κρυφή αντιζηλία του χιού σοφού⁴⁰. Αρκετά αργότερα, υπερασπιζόμενος την έκδοσή του, με κάποιον παράπονο για τη στάση του Κοραή, ο οποίος του προσήπτε το χαρακτηρισμό του «αντιφιλοσόφου» γράφει: «εἰ δὲ περιέχει Ἀντιφιλοσοφίαν (ο Θουκυδίδης) καὶ ἐντεῦθεν διαφθεῖρει τοὺς νέους, δεῖξάτω ὁ σοφὸς Κοραῆς, καὶ ἡμεῖς παραδώσομεν αὐτὸν τῷ πυρὶ παρανάλωμα»⁴¹.

Η έκδοση του Δούκα υπέστη οξύτερη κριτική επίσης από τους οπαδούς του Κοραή το 1809, μετά τη δεύτερη έκδοση της «Γραμματικής Τερψιθέας» και του επίμαχου προλόγου της. Στη μάχη των φυλλαδίων που ακολούθησε ο Αλέξανδρος Βασιλείου και ο Κωνσταντίνος Κούμας, φίλοι και οπαδοί των γλωσσικών απόψεων του Κοραή, άσκησαν σφοδρή κριτική στην έκδοση του Θουκυδίδα και κατηγορήσαν τον Δούκα ότι οικειοποιήθηκε τους κόπους άλλων εκδοτών, χωρίς μάλιστα να τους αναφέρει βιβλιογραφικώς και ειδικότερα τις σημειώσεις που ο Κοραής «διὰ ζώσης φωνῆς» είχε χαρίσει στο γάλλο μεταφραστή Levesque⁴².

Στο πρώτο αντιδουκικό φυλλάδιο που δημοσίευσε ο Βασιλείου στα 1809 με σκοπό να υπερασπιστεί τον Κοραή, επικεντρώνει την κριτική του στη γλώσσα που είναι μεταφρασμένο και σχολιασμένο το κείμενο. Θεωρεί πως η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο εκδότης καθιστά την έκδοση άχρηστη, γιατί κανείς δεν μπορεί να καταλάβει τη μετάφραση. Επιπρόσθετα, παραθέτοντας συγκεκριμένα χωρία τον κατηγορεί για διαστρέβλωση του περιεχομένου του κειμένου λόγω άγνοιας, εκφράζοντας μια απόλυτα αρνητική θέση για την έκδοση⁴³.

Στοχασμῶν, Παρίσι 1812, στο Ἰδαμαντίου Κοραῆ, *Προλεγόμενα* στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, τ. Α', Ἀθήνα 1986, σ. 503.

40. «Ἐβιάσθην δὲ νὰ κάμω ἐπίκρισιν τῶν Αὐτοσχεδίων αὐτοῦ Στοχασμῶν, καὶ τὰ μὲν καλὰ καὶ ἄξια λόγου ἐπήνεσα, ὡς εἰκόσ, τὰ δὲ σφαλερὰ καὶ ἀλλόκοτα ἐξήλεγεα ὡς κακόδοξα ἀληθῶς [...]. ἡ δὲ κρυπτὴ αἰτία καὶ μὴ φαινομένη ἀληθῶς τὸ ἀντίζηλον». «Ἀργώ...», ὁ.π., σ. νά'-νβ'.

41. «Ἀργώ...», ὁ.π., σ. νγ'.

42. Ο Δούκας στην κατηγορία του Βασιλείου δηλώνει άγνοια και απαντά: «Ἐγὼ μὲν τὰς διὰ ζώσης ἢ τεθνηκυίας φωνῆς ἐπιδιορθώσεις τοῦ Κοραῆ ἀγνοῶ. Νότας δὲ τινὰς γαλλικὰς εἶδον ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Γάλλου μεταφραστοῦ ἐξ ὧν ὠφελήθην μὲν ἴσως πῆ, δὲν ἀρνοῦμαι, ὡς καὶ ἐν τῷ προοίμῳ μου ὠμολόγησα τοῦτο, καίτοι ἐν τῷ παρόντι μὴ ἐνθυμούμενος· παρεσιώπησα δέ, καὶ ἐκ τῆς τότε μὲν συνήθους ἀπλότητος, ὡς εἶπον ἄνωτέρω, ἀλλ' ἵνα μὴ μετὰ τῶν ἀρεσάντων μοι προσέτι δημοσιεύσω καὶ τὰ μὴ δόξαντά μοι τοιαῦτα...». Ν. Δούκα, ἸΑπάντησις. Πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου, Βιέννη 1809, σ. 53. Ωστόσο, στο προοίμιο του Δούκα δεν υπάρχει καμιά παραπομπή στο γάλλο εκδότη, γεγονός που το επισημαίνει ο Βασιλείου στην δεύτερη επιστολή-απάντηση προς το Δούκα. Βλ. ἸΕπιστολὴ Ἀλεξάνδρου Βασιλείου πρὸς Νεόφυτον Δούκαν, Βιέννη 1809, σ. 38.

43. «Ἄλλ' ὁ Δουξ [...] ὀρμήσας παντάπασιν ἀπροπαράσκευος καὶ ἀσύντακτος, τί ἔκα-

Η κριτική του Α. Βασιλείου, που εξηγείται, αν λάβουμε υπόψη τη φορτισμένη ατμόσφαιρα από τη φιλολογική διαμάχη της εποχής, σε μεγάλο βαθμό ήταν άδικη και σε ορισμένες περιπτώσεις ξέφυγε από τα όρια της ευπρέπειας. Ο Βασιλείου ήθελε περισσότερο να πλήξει και να μειώσει την αξία της έκδοσης αλλά και τον ίδιο τον Δούκα, παρά να ασκήσει γόνιμη κριτική. Η κριτική που άσκησε ο Δούκας στους «Αυτοσχέδιους Στοχασμούς» του Κοραή σίγουρα ήταν ο βασικότερος λόγος της εμπαιθούς κριτικής του Βασιλείου. Άλλωστε, η πολεμική των Κοραϊστών κατά του Δούκα είχε την αφετηρία και την αιτία της στον πρόλογο της *Γραμματικής Τερψιθέας*.

Μέσα στη δίνη της φιλολογικής διαμάχης της εποχής, που είχε λάβει χαρακτήρα προσωπικής αντιπαράθεσης και κράτησε πάνω από μια δεκαετία, οι εκφραστές των διαφόρων ιδεολογικών παρατάξεων παρέβλεψαν τα θετικά ή και άσκησαν άδικη κριτική σε έργα που σίγουρα, αν και είχαν σοβαρές ατέλειες, εντούτοις βοήθησαν ουσιαστικά την παιδεία του υπόδουλου Ελληνισμού.

Στα 1811 το περιοδικό *Λόγιος Έρμης*, παρουσίασε τον Ν. Δούκα και τις εκδόσεις του. Σε σύντομο ανώνυμο σημείωμα παρουσιάζεται η έκδοση του Θουκυδίδη χωρίς κριτική αποτίμηση και επισημαίνεται η έλλειψη των παλαιών σχολίων του συγγραφέα και του βίου του από τον Μαρκελλίνο⁴⁴. Χρήσιμη είναι η πληροφορία που δίνει ο εκδότης του περιοδικού σχετικά με τη χρηματοδότηση της έκδοσης, ότι αυτή πραγματοποιήθηκε «ἐξ οικείας δαπάνης» του εκδότη. Δύο χρόνια αργότερα, το 1813, στον *Ελληνικό Τηλέγραφο* του Δημητρίου Αλεξανδρίδη, σε μια γενική παρουσίαση των εκδοθέντων έργων του Δούκα, αναγράφεται και η έκδοση του Θουκυδίδη χωρίς σχολιασμό.

Το 1817 δημοσιεύεται ως παράρτημα της έκδοσης της τραγωδίας του Σοφοκλή «Αΐας Μαστιγοφόρος» μία κριτική ενός ανώνυμου με τα αρχικά Φ.Σ., που δεν είναι άλλος από τον Παν. Ιωαννίδη, τον επονομασθέντα αργότερα Φοιβαπόλλωνα⁴⁵. Είναι η πρώτη εκτενής και σ' ένα βαθμό αντικειμενική κριτική στο έργο του Δούκα. Ο Π. Ιωαννίδης επισημαίνει καταρχήν το θετικό αντίκτυπο από τη δεκάτομη έκδοση του Θουκυδίδη και ως προς την υποδοχή της

μεν; ἐγέννησεν τέρας ἄμορφον καὶ ἀλλόκοτον, ὅποιον τὸ κρίνει πᾶς, ὅστις ἔτυχε νὰ ἔχη ὀλίγην παιδείαν μετοχὴν, καὶ τοῦ καλοῦ αἴσθησιν καὶ κρίσιν. Μετέφρασε τὸ κείμενον ὄχι μόνον εἰς χαρακτῆρα λόγου, ὅποιον οὔτε οἱ νῦν Ἕλληνες, οὔτε οἱ παλαιοὶ, καταλαμβάνουσιν, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον περιέχοντα ἔννοιαν διεστραμμένην, ἣ καὶ ἐναντίαν τῆς τοῦ συγγραφέως...», Ἰωαννίδης Βασιλείου, *Ἐπιστολαὶ αὐτοσχέδιοι, γραφεῖσαι ὅταν ἐφάνη ἡ Δευτέρα τῆς Τερψιθέας Γραμματικῆς ἔκδοσις*, Βιέννη 1809, σ. 9.

44. *Λόγιος Έρμης*, 1 (1811), 33.

45. Για τον Π. Ιωαννίδη βλ. Ρωξάνη Αργυροπούλου, «Παναγιώτης Φοιβαπόλλων και Φοιβαπόλλων ὁ ἐκ Σμύρνης», *Ὁ Έραμιστής* 6 (1968), 43-53, της ίδιας, «Οἱ ἀδελφοὶ Παναγιώτης καὶ Γεώργιος Ἰωαννίδης. Συμβολὴ στὴν προσωπογραφία τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Ὁ Έραμιστής*, 13 (1976), 61-67.

από τους λογίους, αλλά και ως προς την ωφελιμότητά της για τη νεολαία. Το έργο αυτό, κατά τον Ιωαννίδη, βοήθησε τον άγνωστο τότε Δούκα να κερδίσει μια εξέχουσα θέση στο χώρο των φιλολόγων και τον έκανε σεβαστό στους κύκλους των ελλήνων και ξένων λογίων.

Η κριτική του Ιωαννίδη νομίζω ότι εκφράζει σ' ένα μεγάλο βαθμό την απήχηση που είχε η έκδοση του Δούκα: «Δέν ἀμφιβάλλει τις, ὅτι τὸ φιλόπονον ἔργον τοῦ ἐκδότου τῆς μεταφράσεως, καὶ τῶν σχολίων τῆς περιφήμου συγγραφῆς τοῦ περικλεοῦς, καὶ ἀληθοῦς Ἱστορικοῦ Θουκυδίδου Ὀλόρου εὐκόλυνεν ὅπως οὖν τὴν νεολαίαν εἰς τὴν μελέτην αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος, καὶ ἐνέπνευσεν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν πεπαιδευμένων τοῦ γένους σέβας, καὶ ὑπόληψιν πρὸς τὸν Μεταφραστήν, ὅστις ἐκτελέσας ἓνα τοιοῦτον θαυμαστὸν ἔργον εἴλκυσε τὴν περιέργειαν τῶν φιλολόγων Ἑλληνιστῶν, ἐκίνησε τὴν προσοχὴν τῶν Κριτικῶν, καὶ ἐπροξένησε θαυμασμὸν εἰς ὅλα τὰ ἑλληνικὰ πνεύματα»⁴⁶.

Ωστόσο, η θετική απήχηση που είχε το έργο δεν εμποδίζει τον Π. Ιωαννίδη να ελέγξει τα σφάλματα της έκδοσης και να διατυπώσει σε ορισμένα σημεία αυστηρότατη κριτική. Η κριτική του αναφέρεται κυρίως σε γραμματικά και συντακτικά σφάλματα της έκδοσης και σε μεταφραστικά προβλήματα. Επιγραμματικά θα λέγαμε ότι επικεντρώνεται σε τρία επιμέρους ζητήματα: α) «Δέν ἔκαμεν τὴν ἀναγκαίαν παρατήρησιν τινῶν περιέργων, καὶ ἀξίων Γραμματικῆς θεωρίας, β) ἐσχολίασεν πολλὰ τῶν ὁποίων ἡ θεωρία ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶναι περιττή, γ) παρεξήγησε κακῶς πολλὰς περιόδους τοῦ κειμένου μὴ φυλάττων τοὺς ἰδιοτισμοὺς οὔτε τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, οὔτε τῆς ἀπλῆς, ἀλλὰ σχηματίζων μακαρονιστικὰς ἐκφράσεις εἰς πολλὰ μέρη»⁴⁷.

Με την έκδοση του Δούκα ασχολήθηκαν και ξένοι κριτικοί. Το 1806 στη γερμανική εφημερίδα της Βιέννης *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung* παρουσιάζεται ανωνύμως η έκδοση του Θουκυδίδα⁴⁸. Ο ανώνυμος κριτικός παρουσιάζει με θετικό τρόπο και λεπτομερώς τα περιεχόμενα της έκδοσης, επισημαίνοντας κυρίως την αξία των δευτερευόντων στοιχείων της, δηλ. των λεξικών, των χαρτών κτλ.

Μερικά χρόνια αργότερα ο άγγλος περιηγητής J. C. Hobhouse στο βιβλίο

46. Βλ. Παράρτημα κριτικῶν τινῶν παρατηρήσεων τῆς συγγραφῆς Θουκυδίδου Ὀλόρου, καὶ τῶν τούτου σχολίων. καὶ μεταφράσεως παρὰ Νεοφύτου Δούκα, στο *Σοφοκλέους Τραγωδία Αἴαντος Μαστιγοφόρου*. [...]. Βιέννη 1817, σ. 63.

47. Ὁ.π., σ. 64.

48. *JALZ* (IB) IV 92, 1 Οκτωβρίου 1806, στ. 755-756. (Το γερμανικό αυτό άρθρο καθώς και το επόμενο που παρουσιάζεται μόρεσα να τα δω χάρη στην ευγενική χειρονομία της Μ. Στασινοπούλου να μου τα παραχωρήσει σε φωτοτυπία, γι' αυτό και την ευχαριστώ θερμά από τη θέση αυτή). Για το θέμα βλ. και Μαρία Στασινοπούλου, «Ειδήσεις για τὸ ἑλληνικὸ βιβλίο στὸ γερμανόφωνο περιοδικὸ τύπο τοῦ 19ου αἰῶνα», *Μνήμων* 12 (1989), 133.

του *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asie to Constantinople, during years 1809 and 1810*, μνημονεύοντας πολλά συγγράμματα νεότερων Ελλήνων, αναφέρεται και στην έκδοση του Θουκυδίδη του Δούκα, δημοσιεύοντας μια παραφρασμένη δημηγορία. Παράλληλα, επισημαίνει τις ατέλειες της γλώσσας της μετάφρασης⁴⁹.

Σ' ένα άλλο γερμανόφωνο περιοδικό, το *Allgemeine Literatur-Zeitung*, (Halle) το Δεκέμβριο του 1820 δημοσιεύτηκε εκτενής κριτική στην έκδοση του Δούκα⁵⁰. Ο ανώνυμος κριτικός αφού επισημαίνει με χαρά τη ζωηρή επιστημονική κίνηση των ελλήνων λογίων της διασποράς, μετά μάλιστα από μια σκοτεινή περίοδο πνευματικής νάρκης, αναφέρεται λεπτομερώς στην έκδοση του Θουκυδίδη του Ν. Δούκα. Η γενική εικόνα της κριτικής του είναι θετική για την έκδοση και πιστεύει ότι θα είναι πολύ χρήσιμη για τους Έλληνες· ωστόσο, σε αρκετά σημεία με ήπιο τρόπο σημειώνει τα τρωτά της έκδοσης. Δικαιολογεί την έκταση της μετάφρασης, η οποία ομολογουμένως πολλές φορές πλατυάζει, γιατί απευθύνεται σε ελληνικό κοινό, αλλά θεωρεί ότι σε μερικά σημεία θα μπορούσε να είναι πιο σύντομη, «γιατί τι νόημα έχουν οι μεταφράσεις που είναι σκοτεινότερες από το πρωτότυπο»⁵¹. Ελέγχει επίσης τη μη αναφορά από τον εκδότη της πηγής απ' όπου άντλησε τις επιστολές του Θεμιστοκλή, πιθανολογώντας ότι μάλλον τις προμηθεύτηκε από κάποια άλλη έκδοση και όχι ότι τις βρήκε τυχαία, όπως γράφει. Κάνει θετικά σχόλια για τα λεξικά, αλλά βρίσκει ότι η βιογραφία του ιστορικού που προτάσσεται στην αρχή είναι ελλιπής και σε ορισμένα σημεία ανακριβής, αφού δεν λαμβάνει υπόψη την υπάρχουσα βιβλιογραφία για το θέμα. Τέλος, επισημαίνει το γεγονός ότι ο Δούκας δεν διόρθωσε καθόλου το κείμενο με αποτέλεσμα να μεταφράζει σε αρκετά σημεία εσφαλμένα.

Η κριτική παρουσίαση της έκδοσης του Δούκα από τον ανώνυμο γερμανό συγγραφέα αν και είναι επιστημονικά τεκμηριωμένη και ανταποκρίνεται στα πράγματα, εντούτοις δεν λαμβάνει υπόψη το γεγονός ότι ο Δούκας δεν αποσκοπούσε να κάνει μια κριτική έκδοση, αλλά ένα χρηστικό σχολικό βοήθημα. Πάντως, σε γενικές γραμμές η υποδοχή της έκδοσης από τους κριτικούς ήταν θετική, παρά το γεγονός ότι ο κύκλος του Κοραή την αποδοκίμασε έντονα.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η έκδοση του Θουκυδίδη,

49. J. C. Hobhouse, *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asie to Constantinople, during years 1809 and 1810*, 1813, σ. 1081-1084. Παρουσίαση του βιβλίου του άγγλου συγγραφέα κάνει το 1814 ο Λόγιος Έρμις, κάνοντας μεία παράλληλα και στην αναφορά στο βιβλίο του Δούκα. Λόγιος Έρμις, 4 (1814), 31-32.

50. Βλ. *ALZ* (Halle), (EB) IV 143, Δεκέμβριος 1820, 1141-1144. Βλ. και Μ. Στασινοπούλου, *ό.π.*, 138.

51. *ALZ* (Halle), (EB) IV 143, Δεκέμβριος 1820, 1142. (Η μετάφραση δική μας).

παρά τις σοβαρές παραλείψεις της, ήταν για την εποχή της ένας εκδοτικός άθλος. Ο μεταφραστής και εκδότης της κατάφερε σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα να προετοιμάσει σε δέκα τόμους ένα κείμενο αρκετά δύσκολο, να συντάξει δύο χρήσιμα συνοδευτικά λεξικά, χάρτες, μετάφραση και εκτενή υποσελίδια σχόλια, χωρίς μάλιστα να έχει κάποιο αρωγό στην προσπάθειά του αυτή⁵².

Αξιολογώντας την έκδοση από αυτή την πλευρά και λαμβάνοντας υπόψη την διάδοση που είχε στην εποχή της, αφού χρησιμοποιήθηκε ως σχολικό βοήθημα σε πολλά σχολεία, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι η έκδοση του Δούκα ήταν μία από τις σημαντικότερες ελληνικές εκδόσεις της εποχής. Οι κατηγορίες των αντιπάλων του για τις ατέλειες στην έκδοση αν και επιστημονικά σε μεγάλο βαθμό είναι απόλυτα δικαιολογημένες, αδικούν τον ηπειρώτη δάσκαλο. Όσο και αν καταλογίσουμε στον Δούκα άγνοια σε βασικά ζητήματα κριτικής έκδοσης αρχαίων κειμένων και έλλειψη βιβλιογραφικής ενημέρωσης, άλλο τόσο δεν πρέπει να του καταλογίσουμε ιδιοτελή πρόθεση απόκρυψης των προηγούμενων εκδοτών, με σκοπό τη δική του προβολή, όπως τον κατηγορήσαν οι αντίπαλοί του. Ο Δούκας, όπως άλλωστε το δηλώνει και ο ίδιος, έχει ένα και μοναδικό σκοπό, όταν ξεκινάει να εκδώσει το Θουκυδίδη: να ωφελήσει το γένος του. Όντας ο ίδιος δάσκαλος γνωρίζει τις σοβαρές ελλείψεις των σχολείων σε βιβλία. Ο σκοπός του είναι να δώσει στον έλληνα μαθητή ένα πολύτιμο χρηστικό βοήθημα και όχι να κάνει κριτικές εκδόσεις, απευθυνόμενος στους ευρωπαϊκούς λογίους. Απ' αυτή την πλευρά η τακτική του να μην αναφέρει τους προηγούμενους εκδότες, που πιθανότατα να μη γνώριζε κιόλας, είναι δικαιολογημένη. Εκεί που θα μπορούσε να επικεντρωθεί η κριτική είναι στη γλώσσα της μετάφρασης. Σίγουρα, η δύσκαμπτη αρχαϊζουσα γλώσσα, στην οποία είναι μεταφρασμένο το κείμενο είναι ένα από τα βασικά αρνητικά στοιχεία της έκδοσης γι' αυτό και η κριτική που της ασκήθηκε σε αυτό το σημείο ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα.

Ο Δούκας, αν και δεν διέθετε την οξύνοια και τον φιλολογικό οπλισμό του Κοραή, απέδειξε με την έκδοση του Θουκυδίδη ότι η φιλογένεια συνδυασμένη με την εργατικότητα, αρετές οι οποίες αναμφισβήτητα τον χαρακτήριζαν, μπορούσαν να παραγάγουν εκδόσεις υψηλού επιπέδου για την εποχή. Η έκδοση του Θουκυδίδη του Δούκα για αρκετές δεκαετίες από τη δημοσίευσή της παρέμεινε βασικό σημείο αναφοράς στην ελληνική βιβλιογραφία και στην ελληνική εκπαίδευση.

52. Ο Δούκας απαντώντας στις κατηγορίες των αντιπάλων του, ότι η έκδοση περιέχει πολλά σφάλματα, παραδέχεται ότι αυτά οφείλονται στο γεγονός ότι η επεξεργασία του κειμένου και η προετοιμασία της έκδοσης έγιναν μέσα σ' ένα χρόνο. Βλ. *Απάντησις Β. Προς Άλ. Βασιλείου*, Βιέννη 1809, σ. 33.